

יחידה ראשונה: בירור זמני היום בהלכה

רקע

בהלכה, בעיקר בתחומים השייכים לחלק 'אורח חיים' שבשו"ע, אך גם בתחומים נוספים - אנו נזקקים להגדרה ולזיהוי של זמנים שונים במשך היום, אשר מחילים עלינו חיובי מצוות, ובגבולותיהם מתאפשר לנו לקיימם. האמצעים שיש בידינו להגדיר זמנים אלה במדויק הם מצד אחד האמצעים החזותיים, שכן רוב ככל הזמנים הנ"ל מוגדרים על ידי מצב הניכר לעין, ומן הצד השני קיימים אמצעים חשבוניים בעזרת נתונים שקיבלנו מהתנאים והאמוראים, אשר הגדירו את משכי הזמנים שבין זמן לזמן ואת האמצעים למדידתם.

הצגת רצף זמני היום בהלכה

סדר זמני היום המופיעים בהלכה מראשית היום לסופו (בזמני הלילה לא נעסוק במסגרת מאמר זה) הינו:

- א. **עלות השחר** - ראשית היום עפ"י משנה מגילה ב, ד. ועפ"י סוגיית הגמרא ברכות ב ע"ב ומגילה כ ע"ב.
- ב. **האיר המזרח** - זמן שחיטת התמיד עפ"י משנה יומא ג, א.
- ג. **משיכיר את חבירו הרגיל עמו קצת ברחוק ארבע אמות** - זמן הנחת תפילין עפ"י גמרא ברכות ט ע"ב. זמן ק"ש עפ"י תוספתא ברכות א, ב.
- ד. **הנץ החמה** - סוף זמן ק"ש עפ"י רבי אליעזר במשנה ברכות א, ב, זמן תפילה לותיקין עפ"י גמרא ברכות ט ע"ב.
- ה. **שלוש שעות זמניות** - סוף זמן ק"ש עפ"י רבי יהושע במשנה ברכות א, ב.
- ו. **ארבע שעות זמניות** - סוף זמן תפילה עפ"י רבי יהודה במשנה ברכות ד, א.
- ז. **חצות היום** - סוף זמן תפילה עפ"י ת"ק במשנה ברכות ד, א.
- ח. **סמוך למנחה** - זמן איסור מלאכה עפ"י משנה שבת א, ב.
- ט. **זמן מנחה גדולה** - ראשית זמן מנחה עפ"י גמרא ברכות כו ע"ב.
- י. **זמן מנחה קטנה** - מופיע בגמרא ברכות כו ע"ב לצורך חישוב זמן פלג המנחה כדלהלן, אך מופיע גם בשבת ט ע"ב ופסחים קז ע"א בעניין דברים האסורים סמוך למנחה. יסודה בזמן המאוחר שבו היו מקריבים תמיד של בין הערביים. זמן מנחה לכתחילה לפי רמב"ם.
- יא. **פלג המנחה** - סוף זמן מנחה וראשית זמן ערבית לפי רבי יהודה משנה ברכות ד, א.
- יב. **שקיעה** - סוף זמן מנחה לפי חכמים במשנה ברכות ד, א.
- יג. **בין השמשות** - זמן מסופק לעניין שבת ושאר דברים עפ"י משנה שבת ב, ו ויט, ה.
- יד. **צאת הכוכבים** - זמן קריאת שמע עפ"י משנה וגמרא ברכות א, א.

במאמר זה נתייחס לזמנים הנוגעים לתפילת שחרית והמצוות הנלוות אליה כקריאת שמע, תפילין וציצית.

חישוב זמני היום לעניין קריאת שמע ותפילה

תחילת זמן קריאת שמע, בין אם אנו דנים בזמנה לכתחילה - 'משיראה את חבריו' (שו"ע נח, א), ובין אם אנו דנים בזמן 'עלות השחר', שניתן לצאת בו ידי חובת קריאת שמע בדיעבד (שו"ע נח, ד), הוא זמן שניתן להבחין בו בעין: אם מתחיל להאיר אור במזרח¹ - זהו עלות השחר, ואם יש כבר אור שניתן לזהות באמצעותו אנשים - זהו זמן 'משיכיר'. בכל זאת מצאנו דיון ודעות בפוסקים האחרונים הן בהגדרת והן בחישוב זמנים אלה. לפי חלק מהשיטות, דיון זה משליך גם על סוף זמן קריאת שמע, שהוא רביע היום, כיון שנחלקו הפוסקים ממתני מתחילים לספור את שתיים עשרה שעות היום, כפי שיתבאר להלן.

חישוב הזמן שמעלות השחר עד הנץ החמה

בתלמוד בבלי במסכת פסחים (צג, ב) דנה הגמרא במשך הזמן שמעלות השחר ועד הנץ החמה:

אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: כמה מהלך אדם ביום - עשרה פרסאות. מעלות השחר ועד הנץ החמה **חמשת מילין**... מנא לן? - דכתיב וכמו השחר עלה ויאיצו המלאכים וגו' וכתוב השמש יצא על הארץ ולוט בא צערה, ואמר רבי חנינא: לדידי חזי לי ההוא אתרא, והוא חמשה מילין... מיתבי, רבי יהודה אומר: עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום. תדע, כמה מהלך אדם בינוני ביום - עשר פרסאות, ומעלות השחר עד הנץ החמה **ארבעת מילין**, משקיעת החמה ועד צאת הכוכבים ארבעת מילין, נמצאת עוביו של רקיע אחד מעשרה ביום.

תיובתא דרבא, תיובתא דעולא!² - תיובתא. לימא תיהוי תיובתא דרבי יוחנן? - אמר לך: אנא ביממא הוא דאמרי, ורבנן הוא דקא טעו, דקא חשבן דקדמא וחשוכא. לימא תיהוי תיובתא דרבי חנינא? - לא, ויאיצו שאני.

הדעה המקובלת ביחס למסקנת הגמרא היא שבין עלות השחר לזריחה יש מהלך ארבעה מילין, ולוט הספיק מהלך של חמישה מילין כיון שהאיצו בו. בהגדרת משך הילוך מיל בצירוף שני המקורות בסוגיא - מהלך אדם ביום, ומהלך אדם מעלות השחר ועד הזריחה, ניתן להציע שתי אפשרויות:

א. אם נחשב את שתיים עשרה שעות היום מעלות השחר ועד צאת הכוכבים, ונאמר שבשתיים עשרה שעות אלו הולך אדם ארבעים מיל, יצא לנו שאדם הולך בשעה שלושה מילין ושליש, ומהלך מיל אורך שמונה עשרה דקות.

¹ בהמשך הדברים נדון אם מדובר באור כלשהוא או דווקא האיר המזרח (ראה ביאור הלכה סי' נח סעיף ד בד"ה 'משעלה עמוד השחר', וכן בסי' פט בשו"ע סעיף א ובביאור הלכה שם ד"ה 'ואם התפלל').

² שהתבססו בדבריהם בגמרא לעיל על כך שיש מהלך חמישה מילין בין עלות השחר להנץ החמה.

ב. לעומת זאת, אם נחשב את שתיים עשרה שעות היום מהנץ החמה ועד שקיעתה, ולפי אותו חשבון בגמרא אדם הולך שלושים ושניים מיל מזריחת החמה ועד שקיעתה, יצא לנו שאדם הולך בשעה שני מילין ושני שלישי, ומהלך מיל אורך עשרים ושתיים דקות וחצי.

ניתן להציע גם אפשרות שלישית, אם נפסוק כעולא (עפ"י עדותו של רבי חנינא שהמרחק בין סדום לצוער הוא חמישה מילין), ונאמר שאדם הולך ארבעים מיל מעלות השחר ועד צאת הכוכבים, אך שתיים עשרה שעות היום הם מהנץ החמה ועד שקיעתה. אם כן, אדם הולך בשתיים עשרה שעות רק שלושים מיל, ויוצא מכך שבשעה אדם הולך רק שני מילין וחצי, ומהלך מיל הוא עשרים וארבע דקות.

דעות הפוסקים במשך הילוך מיל

בשלחן ערוך כתב בסימן תנ"ט סעיף ב' לעניין החמצת העיסה בפסח שזמן הילוך מיל הינו 'רביעית שעה וחלק עשרים מן השעה' (3+15) - שמונה עשרה דקות, כשיטת החישוב הראשונה. כן כתב גם ביורה דעה בסימן ס"ט לעניין זמן המליחה, שהילוך מיל הינו 'שליש שעה פחות חלק עשרים מן השעה'.

מקורן של שתי ההלכות המופיעות בשו"ע בשו"ת 'תרומת הדשן' (סי' קכ"ג), אשר משמע מדבריו בסימן א' לעניין זמן פלג המנחה, שחישוב שתיים עשרה השעות הוא אכן מעלות השחר ועד צאת הכוכבים.

לעומת זאת, בפירוש המשניות של הרמב"ם למסכת פסחים פרק ג' כתב בשיעור שהיית עיסה לעניין חימוץ:

שיעורו כדי שיהלך אדם ברגליו הלך בינוני מיל אחד, והוא כדי שני חומשי שעה מן השעות השוות.

הרמב"ם נותן שיעור ארוך בשש דקות משיעורו של תה"ד. חישוב זה יוצא, לכאורה, משני יסודות בהן חולק הרמב"ם על תה"ד: ראשית, הוא מסתמך על שיטת עולא שהובאה בראשית הסוגיא בפסחים שמעלות השחר עד הנץ החמה ישנו זמן להלך חמישה מילין, שאז נשארים שלושים מיל ללכת בין הנץ החמה לשקיעה. ובנוסף הוא סופר את שתיים עשרה שעות היום בין הזריחה לשקיעה. כך יוצא שאדם הולך בשעה שני מילין וחצי, ומהלך מיל אורך עשרים וארבע דקות.

אמנם, בדברי הרמב"ם בפירוש המשניות ישנה סתירה, שכן במסכת ברכות בפ"א מ"א כתב שזמן עלות השחר הוא 'קודם עלות השמש כשעה וחומש מן השעות השוות'. שיעור זמן זה יכול להיות מבוסס רק על חישוב הילוך מיל כ-18 דקות ושיעור ארבעה מילין בין עלות השחר לזריחה. דברי הרמב"ם הללו מתאימים לשיטת תרומת הדשן והשו"ע שחישוב השעות הינו מעלות השחר עד צאת הכוכבים, כאשר משערים הילוך ארבעה מילין בין עלות השחר להנץ החמה.

יוצא לנו בשלב זה, שבשיטת הרמב"ם נראה שישנה סתירה בשאלה אם חישוב שתיים עשרה השעות מתחיל מהנץ החמה או מעלות השחר, ואילו השו"ע, לכאורה, פסק כתרומת הדשן שחישוב השעות מתחיל מעלות השחר.

מאימתי מונים שלוש שעות לסוף זמן קריאת שמע

המגן אברהם בסימן נח ס"ק א כתב לעניין סוף זמן קריאת שמע:

נ"ל דהכא לכ"ע מנין מעלות השחר, וכ"מ בגמ' דף ג' ע"א בתו' ד"ה 'אלא למאן דגני', ובגמ' גבי הא דפריך מדוד ע"ש ועמ"ש סי' רל"ג.

רצונו לומר, שגם אם השעות הזמניות לגבי נושאים אחרים מחושבות לפי הזמן שבין הזריחה לשקיעה, כשרבי יהושע דיבר על שלוש שעות - הוא ספר אותן מעלות השחר. כך הוא סבור שיש להוכיח מסוגיית הגמרא בברכות דף ג' בעניין משמרות הלילה.³

אחרונים רבים חלקו על המג"א, ואחרים יישבו את דבריו. הגר"א בסי' תני"ט ואדמו"ר הזקן בסידורו האריכו להוכיח שחישוב השעות גם לענין קריאת שמע אינו אלא מהנץ החמה, ומקובל בקרב אחרונים רבים כגון 'ערוך השלח' ורבי משה פיינשטיין לקבל את הכרעתם. לשיטתם, זמן קריאת שמע יכול להתחיל בשעת הדחק שעה וחצי לפני הזריחה (22.5X4 דקות להילוך מיל) ומסתיים שלוש שעות לאחריה - סך הכל ארבע שעות וחצי. לשיטת הרמב"ם בפסחים יצא שזמן עלות השחר הינו שעתיים לפני הזריחה, ואם נוסף שלוש שעות לקריאה לאחר הזריחה - ניתן לקרוא קריאת שמע של שחרית במשך חמש שעות ביממה.

יש לציין, שהגר"א הגיע לחשבון הילוך מיל ב-22.5 דקות, משום שחישוב מהלך עשר פרסאות ביום מעלות השחר עד לצאת הכוכבים, למרות שאת שתיים עשרה שעות היום חישוב רק בין הזריחה לשקיעה, כאפשרות השנייה שהצגנו לעיל. אולם, הוא עצמו כתב (או"ח סי' תנט, ב ד"ה 'ושיעור מיל') בביאור דברי הרמב"ם במסכת ברכות, שאם נחשב מהלך עשר פרסאות מהנץ החמה ועד השקיעה (בשונה מהאופן בו פירשה הגמרא בתחילה את מאמרו של רבי יוחנן), יצא לנו שהילוך מיל הוא ב-18 דקות:

שיטת הרמב"ם ג"כ נראה דודאי ס"ל דחשבון יב"ש מנ"ה עד ש"ה כמש"ל. אלא דמ"ש שמע"ה עד נ"ה הוי שעה וחומש הוא מפני שמפרש הסוגיא דפ' מי שהיה דלא כהתוס' אלא דר"י דס"ל דמהלך אדם כו' י' פרסאות היינו מנ"ה עד ש"ה וכן חשבון ה"ב שעות דמהלך כו' ג"כ מנ"ה עד ש"ה רק שהד' מילין בין דהנץ ובין דשקיעה הן לבד ה' פרסאות שמהלך אדם כו' וגמ' שם תרתי קפריך. א' דרבא ועולא שם אמרו שמע"ה עד נ"ה ומש"ה עד צ"ה ה' מילין ור"י דאמר ד' מילין. והב' דאינהו אמרי שהוא א' מששה ביום וקא חשבי מה שאדם מהלך קודם הנץ ואחר השקיעה ג"כ מהמ' מילין. ור"י לא קחשיב מדאמר א' מעשרה ביום. ומ"ש א"ל ר"י אנא ביממא כו' ר"ל מ"ש שמהלך אדם כו' היינו ביום שהוא מנ"ה עד ש"ה ורבנן כו' דאינהו קטעו וחשבו גם מה שאדם מהלך קודם הנץ ואחר השקיעה ג"כ בחשבון העשרה פרסאות ולפ"ז מדוקדק לישנא דגמ' שם א"ל ר"י אנא ביממא כו' ורבנן

³ בספר 'מחצית השקל' הסביר ששני המקורות שציין המג"א מצטרפים לראייה אחת: הגמרא הסבירה שהנפ"מ בזיהוי סוף המשמרות היא 'למאן דגני בבית אפלי ותוס' שם הבינו שסוף האשמורה, שהוא סוף הלילה, הינו בזמן עלות השחר. עוד אמרה הגמרא שהפסוק 'קדמו עיני אשמורות' שאמר דוד המלך על עצמו שהיה קם בחצות, מתייחס לזמן קימתם של בני מלכים, שהיא שתי אשמורות לאחר חצות 'שית דליליא ותרי דיממא' - מוכח שג' שעות של בני מלכים נספרות מעלות השחר, שאם לא כן, יוצא שבני מלכים קמים הרבה יותר משמונה שעות אחרי חצות הלילה.

דחשבי דקדמא וחשוכא⁴ כו' וכן לישנא דברייתא דר"י א' מעשרה ביום הוי שפיר דומיא דמש"ש נמצא עובי כו' משה ביום דקאי אמנ"ה עד ש"ה כנ"ל. משא"כ לשיטת התוס' הל"ל בברייתא דר"י א' משמנה ביום וכן אינו מדוקדק לשיטתם לישנא דגמרא א"ל ר"י כו' אנא כו' דקחשבי כו' וכ"ז הכריחו להרמב"ם לפרש כנ"ל.

כלומר, הגר"א מציע שהרמב"ם הלך בדרך רביעית בביאור היחס בין י"ב שעות היום לשיעור מהלך אדם עשר פרסאות ביום. דרך זו מובילה אותנו לשיעור הילוך מיל זהה לשיטת השו"ע, אך לפרשנות שונה במו"מ שבסוגיית הגמרא בפסחים.

כאמור, הגר"א מבסס פירוש זה על הברייתא של רבי יהודה, ומוסיף ראייה מסוגיית הירושלמי בברכות שמתאימה לפירוש זה של הרמב"ם בבבלי בפסחים: וראיה לשיטת הרמב"ם מירושלמי ריש ברכות (פ"א ה"א), וז"ל שם: דתני בשם ר' יהודה - עוביו של רקיע מהלך נ' שנה. אדם בינוני מהלך ד' מילין⁵ - החמה מהלכת ת"ק שנה עד שהחמה מנסרת ברקיע מהלך נ' שנה אדם מהלך ד' מילין נמצאת אומר שעוביו של רקיע אחד מעשרה ביום כו' ע"ש הרי מפורש בהדיא דהד' מילין הן לבד הי' פרסאות וכנ"ל. ולפ"ז ניחא הכל.

החזו"א⁶ ואחרונים נוספים כתבו, שאף אם חישוב השעות לעניין הילוך מיל הוא מעלות השחר, ולכן זמן הילוך מיל הינו י"ח דקות כפי שכתב השו"ע, יש לומר שהשעות שהוזכרו בהלכה לעניין קריאת שמע הן שעות זמניות שבין הזריחה לשקיעה. אמנם, לפי פירוש הגר"א הנ"ל ברמב"ם, אפשר להגיע לאותו שיעור של הילוך מיל גם אם חישוב השעות מתחיל מהנץ החמה, כי יום בלשון חז"ל הוא תמיד מהזריחה. בכל אופן, יוצא לנו שיש שבעים ושתיים דקות לקריאת שמע לפני הנץ ושלוש שעות זמניות נוספות לאחריה.

השיטות בהלכה למעשה

יש מן האחרונים שכתבו שבדינים שמן התורה יש להחמיר ולחוש לשיטת המג"א. כן כתב בשו"ת 'דברי יציב' (או"ח סי' נז). לשיטה זו יש להחמיר גם בסוף הזמן לחשב אותו מעלות השחר וגם בתחילת הזמן שלא להקדים יותר משבעים ושתיים דקות לפני הזריחה. לדבריו, יוצא שסך כל הזמן האפשרי לקריאת שמע הינו שלוש שעות.

בי'לקוט יוסף' (סי' נח סעיף ג) כתב להחמיר לכתחילה בדאורייתא לחוש לשיטת המג"א, אך כתב שתלמידי חכמים הטרודים בלימודם עד שעות מאוחרות בלילה רשאים לחשב את שלוש השעות מהזריחה כשיטת הגר"א. לכאורה, ההיתר לת"ח הטרודים בלימודם להקל שייך לסוגיא רחבה יותר של חובתו של האדם לתקן את

⁴ דלא כפירוש רש"י (צד, א בד"ה 'כי אמינא אנא'), שקצת נדחק שם בתירוצו של רבי יוחנן, שטען שאנשים מקדימים לצאת עוד לפני עלות השחר וממשיכים אחר צאת הכוכבים, וכך, לדבריו, יוצא שהם מצליחים ללכת למעשה ארבעים ושנים מיל ביום.

⁵ יש כאן טעות סופר, והנוסח הנכון הוא כדפוס וונציה (דף ב טור ג): 'דתני בשם רבי יהודה: עוביו של רקיע מהלך חמשים שנה. אדם בינוני מהלך ארבעים מיל ביום. עד שהחמה נוסרת ברקיע מהלך חמשי' שנה, אדם מהלך ארבעת מיל. נמצאת אומר, שעוביו של רקיע אחד מעשרה ביום'.

⁶ או"ח סי' י"ג אות ג' ד"ה 'והנה'.

הליכותיו מתוך היערכות מתאימה לחיובי מצוות עתידיות, והשפעתו של דין 'עוסק במצוה' ביחס לתלמוד תורה בפרט, וביחס לשאר מצוות בכלל על סוגיא זו. מסתבר שניתן להשליך מסברא זו גם לדין העוסק בצרכי רבים.

לעניין דין קריאת שמע באופן פרטי הרב עובדיה מבסס קולא זו על שני יסודות:

א. עיקר הדין הוא כדעת הגר"א. כן כתבו הרבה אחרונים, וסיכם האג"מ.

ב. שיטת הכסף משנה (ק"ש א, יג)⁷ היא שמדאורי' זמן ק"ש הינו כל היום וזמן קריאת שמע עד שלוש שעות אינו אלא דרבנן. לא נאריך כאן בבירור יסודות שיטתו, אך נציין שהכסף מסביר בכך מדוע הקורא ק"ש לאחר שלוש שעות לא הפסיד את ברכותיה, וכיצד יכול רבי יהושע להסתמך בסוף זמן ק"ש על בני מלכים, למרות שהם מיעוטא דעלמא.⁸

זמנים קבועים או משתנים

דיון נוסף המשפיע על זמני היום בהלכה הינו השאלה האם ובאיזה אופן מושפעים זמני היום משינוי עונות השנה: ברור הדבר וניכר לעין שישנו הבדל באורך היום והלילה בין החורף לקיץ. בהתאם לכך, אנו משתמשים בהלכה במושג ישעה זמנית' לגבי כל שעות היום הנזכרות בהלכה, ובחורף שעה היא קצרה יותר ובקיץ השעה היא ארוכה יותר.

קביעה זו היא פשוטה ביחס לשעות בעוד השמש זורחת, אך האם יש לעונות השנה השפעה גם על הזמנים שקודם זריחת השמש או אחר שקיעתה?

כאשר מעיינים בדברי התלמוד והפוסקים, לכאורה, לא נראה שישנה התייחסות להשפעות עונות השנה על זמנים אלה:

בבבלי בפרק שני של מסכת שבת (לד, ב) מובאת ברייתא העוסקת בדעות תנאים במשך זמן 'בין השמשות'. לאחריה מובאים שיעורי הזמן עפ"י האמוראים: מהלך שלושת רבעי מיל, שני שלישי מיל או מחצית מיל. מסתימת הגמרא משמע שזמן זה אינו משתנה לאורך השנה. אף הסוגיא במסכת פסחים שהובאה לעיל מציגה, לכאורה, משך זמן קבוע שבין עלות השחר לזריחה ובין השקיעה לצאת הכוכבים. בשו"ת דברי יציב (ליקוטים והשמטות סימן יד) עסק בעניין זה והביא כמה הוכחות שאפשר לסמוך על כך שאין הזמנים משתנים לפי עונות השנה:

וידוע דעת הפני יהושע בקונטרס אחרון מהדו"ב למס' ברכות דף ג' דלא חשבינן שעות זמניות, וכן דעת היעב"ץ בספרו לחם שמים שם [בד"ה עד שלש שעות] ושכן דעת הזוהר פרשת ויקהל דף קצ"ה ע"ב עיין שם באריכות,

⁷ הכסף משנה כתב דברים אלה בשם עצמו, אך לא הביאם בב"י. יתכן שניתן לתלות את סברתו בלשון הרמב"ם, שכתב: 'לא יצא ידי חובת קריאת שמע בעונתה', שניתן לטעון שרומזת שכן מקיים מצוות 'קריאת שמע', בדומה למה שמצאנו ביחס לתפילת תשלומין בסוגיא בתחילת פרק רביעי (ברכות כו, א).

⁸ עיי"ש שהסברא שמעוררת אותו להסבר זה היא הצורך בסימטריה בין פרשנות חז"ל לדין 'בשכבך', שהוא כל זמן שבני אדם שוכבים - כל הלילה (כחכמים ורבן גמליאל, ולא רק בזמן שהולכים לישון, כדעת רבי אליעזר במשנה ברכות א, א עפ"י רש"י ברכות ד, א ד"ה 'אי כרבי אליעזר') ליבקומך, שצריך להיות לפי זה, כל זמן שבני אדם קמים-ערים - כל היום. האחרונים (ט"ז, מג"א ועוד) דחו את דבריו, והסבירו שהמילה 'בשכבך' יכולה להתפרש על כל זמן שכובה, אך המילה 'בקומך' אינה יכולה להתפרש אלא על הפעולה, ולא על מצב הערות והעמידה.

וכן כתב הגה"ק מקאמרנא בעצי עדן על המשניות שם, ובזהר חי פרשת ויחי [דף רל"א ע"א ד"ה ר"ח פתח] שמחשבין השעות דייקא ובשעה תשע זמן קרי"ש ובשעה עשר זמן תפלה תמיד וכו' עיין שם, וכן הוא גם בכרוז שיצא לאור בפקודת א"ז מצאנז ז"ע, (וכמה שגו מזה שדעת א"ז כן להלכה, וכבר עוררתי שהמעין בתוכן הדברים שם יראה שלא נכתב אלא לענין דיעבד שאם נאנס ואיחר הזמן ימהר לקרות עכ"פ קודם זמן זה).

ומצאתי שכתב כן בתוס' הרא"ש ברכות דף ג' ע"ב ד"ה כיון שהגיע, והוכיח כן מהא דתני ג' שעות ועד ד' שעות ואם היו משתנות השעות לפי סדר היום היה לו להזכיר שליש היום ורביע היום עיין שם. ואחר כך ראיתי שכבר הביאו בדעת תורה למהרש"ם סימן נ"ח ס"א, וכן מספר קובץ דכל אדם רשאי לסמוך ע"ז שלא להפסיד הברכות דהוי ספק ספיקא דשמא הלכה כמ"ד דעד חצות עיין שם.

לעומת זאת, כתב **בביאור הגר"א** אורח חיים סימן תנט סעיף ב, שברור שכל הזמנים משתנים לפי עונות השנה ולפי האופק שבו נמצאים :

כ"כ כל התוכנים שבתקופת ניסן ותקופת תשרי שהן ימים בינוניים י"ב שעות מנץ החמה עד השקיעה ומע"ה עד צ"ה הוא ט"ו שעות, וג"כ ידוע שהימים בימות החמה שווין להלילות בימות הגשמים, וכן להיפך. וכמ"ש במ"ר שלום זה מזה כו'. וזהו מנ"ה עד ש"ה, אבל מע"ה עד צ"ה הוא יותר ששה שעות על הלילות, וכ"ש באופקים הנוטים הרבה לצפון. וכן בקו השווה שכל ימים ולילות שוות אינן אלא מנ"ה עד ש"ה, אבל מע"ה עד צ"ה הרבה יותר היום על הלילה. ועוד כמה קושיות עצומות יש ונלאיתי לכותבן. **ועיקר כדברי האומרים שהחשבון הוא מהנ"ה עד ש"ה ואין לזוז ממנה...** ואין לך אלא כמו שכתבתי דהחשבון מנ"ה עד ש"ה י"ב שעות ומיל ג' שמינית ומע"ה עד נ"ה שעה ומחצה. **אבל שיעור זה מע"ה עד נ"ה אינו שווה בכל אופק וגם בכל זמן,** וגם החשבון של שעות זמניות בכל מקום אינו אלא מנ"ה עד ש"ה. והן נקראין שעות, כי שעות שאמרו ודאי שיערו על יום בינוני, שהן נקראים שעות כ"ד ליום. וכבר אמרתי ש"ב שעות ביום בינוני הוא מנ"ה עד ש"ה. ואף על גב שאמרו שמחלקין כל יום ליב"ש וכן הלילה, מ"מ לאו על אותן שעות דברו אלא אנחנו מחלקין כן.

לדברי הגר"א, את השעות הזמניות מחשבים בכל עונה לפי אורך היום שלה מהנץ החמה עד לשקיעת החמה. אולם, אין זה נכון לחשב את הזמן שבין עלות השחר לזריחה לפי השעות הזמניות של אותה עונה, משום שמסתבר שדווקא בחורף, שבו אורך השעה הזמנית של היום הינו הקצר ביותר, הרי השמש עולה באלכסון, ולכן אף שלא תיראה בעצמה אלא בשעה מאוחרת, תגיע השמש לזווית מספיק קרובה לאופק כדי להאיר את המזרח בשעה מוקדמת יותר באופן יחסי מהשעה שבה תגיע לזווית זו בימים השווים, שבהם השמש עולה פחות או יותר בקו מאונך לאופק.

סימני הזיהוי הנראים של 'עלות השחר' ו'צאת הכוכבים'**'עלות השחר' ו'האיר המזרח'**

בביאור הלכה סימן פט סעיף א ד"ה 'ואם התפלל' הביא מחלוקת אחרונים אם זמן 'עלות השחר' ו'האיר המזרח' הם זמנים שונים ואם יש לכך משמעות להלכה. המג"א דקדק מלשון השו"ע שכתב לשון כפולה: 'ואם התפלל משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח - יצא', שמדובר בשני זמנים שונים.

מקור הדברים בלשון הרא"ש שהזכיר את המשנה במסכת יומא,⁹ אשר ממנה נראה שזמן עלות השחר וזמן הארת פני המזרח אינם זהים זה לזה, ומעיקר הדין אפשר היה להקריב תמיד של שחר משעת עלות השחר, אך חכמים החמירו להמתין עד שיאיר פני המזרח משום מעשה שהיה שעלה מאור הלבנה ודימו שהאיר המזרח.

אולם, רבים מהפוסקים כתבו ש'האיר פני המזרח' אינו אלא פירוש המושג 'עלות השחר', וביחס למשנה יש לומר שהחמרת חכמים היתה בעצם העליה לגג, כפי שמפרש שם רש"י. בבה"ל סיכם את השיטות והכריע למעשה שמעיקר הדין אין משמעות הלכתית להארת עמוד השחר קודם שהאיר המזרח (אלא בדיעבד בשעת הדחק לעניין תפילה בלבד, משום חשש ברכה לבטלה אם יחזור ויתפלל):

'...ומשמע מדברי המחבר דקודם שהאיר המזרח אף שעלה עה"ש לא יצא אף בדיעבד, וכן משמע בדברי רבינו ירוחם. ודעת המ"א והפר"ח דמשעלה עה"ש יצא בדיעבד דיום הוא. ובפמ"ג מפקפק בזה, אף דבעצם הדין משמע דס"ל כדבריהם דמן התורה יום הוא אף קודם שהאיר פני המזרח לכל דבר כיון שעלה השחר, ומפני זה בשעת הדחק מותר לכתחלה תיכף משעלה עה"ש. עכ"פ שלא בשעת הדחק מצדד להוכיח מדברי הרמב"ם לענין תפלה דאף בדיעבד לא יצא משעלה עה"ש.

אמנם ביותר מזה מצינו בספר אליהו רבא ובספר מטה יהודה והגר"א בספרו שנות אליהו, כולם כאחד הסכימו דעד שיאיר המזרח אפילו בדיעבד אינו יוצא, מטעם דעדיין הוא בכלל לילה עד שהאיר המזרח. וכל הפוסקים שכתבו משעלה עה"ש באיזה ענין היינו האיר המזרח. וכן מה ששנינו במגילה כ' 'זכרון שעשו משעלה עמוד השחר - כשר' - היינו האיר המזרח. גם מצאתי אח"כ בספר מגן גבורים שמצדד להכריע כן להלכה כהא"ר. ולפלא שלא הזכיר שגם הגר"א כתב כן, והביא ע"ז ראייה מירושלמי, עיין שם בש"א. ונ"מ מזה לכמה הלכות שבתורה, וכן מה שכתוב לקמן בס"ח דבשעת הדחק מותר לכתחילה להתפלל משעלה עה"ש, היינו ג"כ כשהאיר פני המזרח. והמחבר סמך בזה אדלעיל בריש הסימן דאחר שהאיר דוקא דשעת הדחק לכתחלה אינו קיל משלא בשעת הדחק דיעבד (ויוסר בזה מה שתמה הפמ"ג מלעיל סימן נ"ח סעיף ג' וד'). וכן לעיל בסימן נ"ח סעיף ג' 'וד' לענין ק"ש יהיה ג"כ דוקא אחר שהאיר המזרח ועיין לעיל בסימן נ"ח

⁹ בתחילת פרק שלישי כח עמוד א.

בבה"ל שהבאתי ראייה מדברי הרשב"א שגם הוא סובר כהא"ר והגר"א והמ"י הנ"ל.

ולדינא בודאי יש לחוש לכל הני רבוותא בכל דבר שמצותו ביום אם עשהו קודם שהאיר המזרח לחזור ולעשותו לאחר שהאיר. אמנם בתפלה אפשר דיש לחלק בזה והוא דשלא בשעת הדחק לכאורה יש להחמיר בזה אף בדיעבד וכהפמ"ג הנ"ל, וכן משמע מדה"ח שהעתיק להלכה כהב"ח והא"ר דלא סגי כשהבריק השחר כנקודה אלא עד שיאיר כל המזרח, אבל בשעת הדחק אם התפלל קודם שהאיר המזרח אפשר דיש לסמוך בזה בדיעבד על המ"א והפר"ח והפמ"ג הנ"ל שלא לחזור ולהתפלל משום חשש ברכה לבטלה וצ"ע. ולכתחילה בודאי יש ליזהר בזה מאד אפילו בשעת הדחק. וכ"ז הוא מחמת מצות ק"ש ותפלה. ובעת שצריך להניח ג"כ תפלין יש להמתין עוד מעט, והוא עד שיכיר את חבירו ברחוק ד"א. ואם מניחן מקודם, יניח בלא ברכה וכשיגיע הזמן ימשמש ויברך, וכנ"ל בסימן ל' ס"ג.

'צאת הכוכבים'

בביאור הלכה סימן רסא סעיף ב (ד"ה 'שהוא ג' מילין ורביעי') מביא מחלוקת האחרונים בחישוב השעות שבין השקיעה לצאת הכוכבים, אם הן שעות זמניות או שוות, לענין חישוב זמן צאת הכוכבים להיתר עשיית מלאכה במוצ"ש :

עיין בפמ"ג דהד' מילין הם שעות שוות ולא זמניות. א"כ לפ"ז אפילו בתקופת תמוז ג"כ השעור הזה.

אמנם, בספר **מנחת כהן** דעתו להלכה דאפי' לשיטת ר"ת הארבעה מילין הם זמניות, ובימי הקיץ מאריך יותר, ולא נאמרו דברי הגמרא רק בזמן ניסן ותשרי שהימים והלילות שוין, משא"כ בשאר ימים משתנה הענין לפי הזמן [אך למעשה מסיק שם שאין לסמוך על סברא זו רק להחמיר וכגון במוצ"ש ולא להקל]. וכן משמע ממה שכתב המ"א בשם מהרי"ל דלענין קבלת שבת פשיטא דאזלינן בכל יום אחר שעותיו [ר"ל שמתחלק הזמן דמעמוד השחר עד צה"כ שבתוכו נכלל הזמן דד' מילין ג"כ אחר שעותיו], וכן הוא גם דעת הגר"א בבאורו דכל שעורי הגמרא בין דד' מילין שהוא עד צאת כל הכוכבים לשיטתו ובין דג' רבעי מיל שהוא זמן בה"ש הכל הוא בזמן ניסן ותשרי משא"כ בזמן אחר משתנה לפי הזמן ובימי הקיץ הבה"ש מאריך הרבה יותר. וכן כתב הגר"א עוד דשיעורי הגמרא לא נאמר רק באופק בבל אבל במדינותינו שנוטין לצד צפון הבה"ש מאריך תמיד יותר, וכ"כ ספר מנחת כהן.

הכרעת הבה"ל היא שיש לסמוך דווקא על הסימנים המציאותיים, ולא על החשבונות :

ומי הוא בזמנינו שיוכל לכוין הזמן בצמצום. ע"כ במוצ"ש יש ליזהר מאד אפילו לדעת הגאונים והגר"א שלא לעשות מלאכה עד שיראו הג' כוכבים בינונים, שזהו הסימן המובהק ללילה הנאמר בגמ' בכמה מקומות [בברכות

ב' ע"א ופסחים ב' ע"א ומגילה כ' ע"ב] וקודם לכן לא הוי לילה ודאי, וסימן זה שייך בכל מקום ובכל זמן, אך מפני שאין אנו בקיאים בבינונים צריך קטנים וכדלקמיה...

ולענין שעות זמניות בימים הארוכים נראה דאם רואה שהכסיף העליון ושוה לתחתון דהיינו שנשקע האודם מן כל כפת הרקיע בצד המערבי ויש ג"כ ג' כוכבים א"צ להחמיר להמתין על שעות זמניות בימים הארוכים אפילו לדעת ר"ת, ומוטב לנו לומר שאין אנו בקיאים בחשבון האופקים שמשנתנה החמה בתהלוכותיה לפי המקום והזמן, וע"כ אין אנו יודעין היטב חשבון הד' מילין שהוא רק סימן אחד ויש לנו במה לתלות משנאמר שאנו טועין באלו השני סימנים'.

כפי שכתבנו כבר לעיל, על אף שניתן לאמת בחוש את הנחתו של המשנ"ב שמשך זמני בין השמשות אינו קבוע לאורך ימות השנה, בניגוד להבנתו הראשונית, לא קיימת התאמה בין אורך השעה הזמנית של היום המשתנה בהתאם לעונות השנה, לבין השתנות משך הזמנים שבין עלות השחר לזריחה ובין השקיעה לצאת הכוכבים בהתאם לעונות השנה. יש לומר שגם הגר"א לא התכוין לטעון שיש לחשב את זמני בין השמשות בהתאם לאורך השעה הזמנית, אלא רק שהשיעורים שנתנו חכמים בתלמוד לא התייחסו אלא למשך בין השמשות בימים השווים של ניסן ותשרי בארץ ישראל. עם זאת, ניתן לסכם שלוש עקרונות אשר עולים מתוך דבריו של הבה"ל, שאותם אנו יכולים לקבל ולאמץ:

- א. משך זמני היום משתנה בהתאם לעונות השנה, כפי שניכר לעין.
- ב. אין לקבוע זמנים הלכתיים, בהתאם לחשבונות העולים מן הסוגיות ומדברי הפוסקים אשר סותרים את הנראה בחוש.
- ג. רק במקום שבו יש לנו ספק מהם התנאים המציאותיים של הזמן - נשתמש בחישובים ההלכתיים על מנת לקבוע את גבולות הספק שלנו.

חישוב זמני היום למעשה

סיכום אפשרויות חישוב זמני היום למעשה, תוך התייחסות לשינויים שבין עונות השנה, נעשה באופן בהיר וממצה בספר 'פניני הלכה' בכרך 'הלכות תפילה' פרק י"א עמ' 137-139.

בהתאם ליסודות שהזכרנו לעיל חישוב שם שזמן **עלות השחר**, שבניסן ותשרי יהיה 72 דקות לפני הנץ (לפי חשבון מהלך ארבעה מילין כשיטת תה"ד והשו"ע), יתארך בשיא החורף עד ל-78 דקות, ובשיא הקיץ עד ל-88 דקות. זמנים אלו מחושבים בהתאם לתצפיות המזהות שהאיר המזרח בשעה שהשמש נמצאת כ-16.1 מעלות מתחת לאופק. את האור הראשון חישוב ב'פניני הלכה' לפי תצפיות בשעה שהשמש נמצאת כ-17.5 מעלות מתחת לאופק, אך אף הוא בימי ניסן ותשרי מגיע לכל היותר ל-78 דקות לפני הזריחה.

לעומת זאת, אם נחשב את זמן עלות השחר כ-90 דקות לפני הנץ החמה, הזמן יתארך לנו בקיץ עד ל-112 דקות, אך הוא זמן בלתי מתקבל על הדעת לעלות השחר, כיון שלא ניתן לראות אז שום הארה של השמש במזרח. ב'פניני הלכה' ניסה להסביר ששיטת הסוברים ששיעור ארבעה מיל הוא 90 דקות מתייחסת

לשיא הקיץ. אולם, לא ניתן לקבל הסבר זה בדברי הגר"א, שכן הוא כתב בפירושו שחישוב הזמנים שבגמרא מתייחס לימי ניסן ותשרי.

ביחס לזמן 'משיכיר את חבירו' חישוב שם באופן ממוצע עפ"י תצפיות בשעה שהשמש נמצאת כ-11 מעלות מתחת לאופק, שהוא בימי ניסן ותשרי 48 דקות ומתארך בקיץ עד ל-58 דקות ובחורף 52.5 דקות. אולם, כתב למעשה להשתדל לאחר את הזמן בעוד כ-5 דקות. יש להעיר ביחס לחישובים אלה שהתצפיות בעניין זה אינן יכולות להיות מדוייקות ביותר כיוון שמדד 'משיכיר את חבירו' הינו מדד סובייקטיבי, ואף מדד 'משיכיר בין תכלת ללבן' שהוא זהה עמו לדעת רוב האחרונים תלוי בכהות התכלת או בהירותו שאיננו מדד מוחלט.

לאור האמור, נראה שבהעדר לוח מדוייק הערוך עפ"י זמני היום האסטרונומיים המתאימים לכל מקום, ובהעדר ידע מקצועי כיצד לחשב את השינוי לפי עונות השנה, יש לחשב את זמני היום למעשה עפ"י העקרונות שלהלן :

א. עלות השחר - יש מקום להחמיר לעניין איסור מלאכה 90 דקות, בפרט בימי שיא הקיץ והחורף, אך ניתן להסתמך על כך שהוא רק 72 דקות לפני הנץ החמה (שהרי אנו עוסקים באיסור דרבנן, ובשעה שטרם הגיע זמן תפילה לכתחילה). לעומת זאת, לעניין תפילה, אפילו בשעת הדחק, אין להקדים יותר מ-72 דקות, אלא אם יודע את הזמן המדוייק לפי התאריך והאופק שבו נמצא, שאז יכול להקדים עד רבע שעה נוספת, בהתאם לנתונים הידועים לו.

ב. האיר המזרח - זיהוי קו אור לאורך האופק המזרחי. בהעדר לוח אין לקרוא ק"ש או להתפלל לפני זמן זה. יש להזכיר, שבכל מקרה, בזמן זה עדיין לא ניתן להניח תפילין.

ג. משיכיר את חבירו הרגיל עמו קצת ברחוק ארבע אמות - בכל מקום שבו קיימת תאורה מלאכותית אין לסמוך על כך שהגיע זמן זה עד 50 דקות לפני הנץ החמה לעניין ברכת תפילין וקריאת שמע לכתחילה.

ד. הנץ החמה - הגדרת הזמן באופק מישורי היא בשעה שהשמש מתחילה להיראות בפועל במזרח. כאשר אדם נמצא במקום שבו האופק הוא הררי, וגבוה ממקום עמידתו, במדרון מערבי או כאשר אדם נמצא במרחב עירוני שמסתיר לו את האופק, ניתן לסמוך על כך שהגיע זמן הנץ בשעה שניתן לראות קרני שמש ישירות פוגעות במקום כלשהוא מהמקום בו עומד האדם.

ה. שלוש שעות זמניות לעניין קריאת שמע - לכתחילה: עפ"י חלוקה ל-12 של הזמן שבין עלות השחר לצאת הכוכבים, כיון שמדובר במחלוקת בדאוי. מעיקר הדין: עפ"י חלוקה ל-12 של הזמן שבין הנץ החמה לשקיעה.

ו. ארבע שעות זמניות - חישוב השעות כנ"ל.

ז. חצות היום - ראוי להחמיר ביחס לזמן שבין מחצית הזמן שבין עלות השחר לצאת הכוכבים למחצית הזמן שבין הנץ החמה לשקיעה (ההבדל בדין זה נובע מחוסר הסימטריה בין עלות השחר שהוא מוקדם הרבה לזריחה, לצאת הכוכבים שהוא זמן קצר אחרי השקיעה).

ח. סמוך למנחה - חצות היום.

- ט. זמן מנחה גדולה - חצי שעה זמנית לאחר מחצית הזמן שבין הנץ החמה לשקיעה.
- י. זמן מנחה קטנה - עפ"י שעות זמניות כנ"ל.
- יא. פלג המנחה - יש להחמיר לעניין הקדמת ערבית לחשב שעה ורבע זמנית קודם צאת הכוכבים.
- יב. שקיעה - בשעה שקרני השמש הישירות נעלמות מעינינו, או שנעלמת פגיעתן במבנים והרים ממזרח לנו.
- יג. בין השמשות - מהשקיעה עד שיראו שלושה כוכבים קטנים.
- יד. צאת הכוכבים - יש להחמיר החל מ-13.5 דקות לאחר השקיעה ועד שיצא הספק מלבו (בין 20 ל-30 דקות אחר השקיעה בהתאם לעונות השנה).